

Klavdija Höfler, Štefan Bojnec

KVALITATIVNA ANALIZA VZROKOV IN POSLEDIC BREZDOMSTVA

UVOD

Brezdomstvo je družbeni pojav, ki se v slovenski družbi povečuje. V Sloveniji naj bi bilo okoli 1500 brezdomcev (Ferlan Istinič 2010: 1). Podatki so približni, saj uradne evidence o številu brezdomcev ne obstajajo. Raziskave na področju Ljubljane (Dekleva, Razpotnik 2007: 63) kažejo, da si 88 % anketiranih brezdomcev želi v prihodnosti nehati biti brezdomec, 11 % pa si želi v prihodnosti ostati brezdomec ali brezdomka. Pogoj za prekinitev brezdomstva pa je poleg močne volje tudi zaposlitev.

Brezposelnost je poleg nastanitve, zdravstvenega stanja (npr. odvisnosti od drog in alkohola) in razpada socialne mreže ena izmed večjih težav, ki se pojavlja pri brezdomcih. Da bi v Sloveniji zmanjšali število brezposelnih, se izvaja aktivna politika zaposlovanja. Kljub temu pa sta izvajanje programov z namenom zmanjšanja števila brezposelnih in omogočanje izobraževanja ranljivim skupinam, kot so brezdomci, zapleteni. Določene rizične kategorije prebivalstva (npr. brezdomci) so namreč zaradi različnih izključevalnih dejavnikov na trgu dela v slabšem položaju. Gre za kategorije, ki so v družbi stigmatizirane, to pa gotovo še dodatno vpliva na njihov težji položaj na trgu delovne sile (Rihter, Boškić 2005: 192).

Človek, ki gre na pogovor za službo, se mora urediti, umiti in obleči čisto obleko. Kako naj to naredi človek, ki spi pod mostom? Takšne probleme rešujejo zavetišča za brezdomce in podobne ustanove. Glede na razmere in težavne okoliščine pa je težko od brezdomca pričakovati, da bo prav dolgo iskal službo. V prednosti naj bi bili mlajši brezdomci, ki

imajo še dovolj energije. Starejši, ki ostanejo brez zaposlitve, pa so v še bolj nezavidljivem položaju. Brezdomci, ki znajo ustrezno prikriti svoj status, naj ne bi imeli težav z zaposlitvijo, še posebej, kadar gre za iskane poklice. Povsem drugače je s tistimi, ki nimajo nikakršne izobrazbe in jim zunanji videz ni pomemben. Takšnega človeka bodo zaposlili zelo redki delodajalci.

Članek je povzetek raziskave magistrske naloge *Vzroki in posledice brezdomstva* (Höfler 2012), ki je bila izdelana pod mentorstvom soavtorja prispevka. Ker nimamo dovolj natančnega znanja o brezdomstvu in ker je brezdomstvo vse večji problem, tudi zaradi vpliva ekonomske in finančne krize, smo se odločili, da izdelamo kvalitativno analizo s poudarkom na zaposlovanju in izobraževanju brezdomcev. Tako smo pridobili najnovejši vpogled v vzroke in posledice brezdomstva v Sloveniji. Socialnim ustanovam in drugim javnim institucijam bo omogočal, da brezposelnim brezdomcem ponudijo vsebine oziroma programe, ki so jim blizu. Brezdomci bi se tako lažje in učinkoviteje vključevali na trg dela in v izobraževanje.

Članek je v nadaljevanju sestavljen iz štirih delov. V drugem delu definiramo brezdomstvo. Zaradi lažjega razumevanje problematike opišemo metodološki pristop, ki smo ga uporabili pri kvalitativni analizi z uporabo polstrukturiranih intervjujev (Tratnik 2002: 79, Easterby-Smith *et al.* 2005: 109, Mesec 1998: 19–20, 25–26). Zanimala so nas stališča in prepričanja intervjuvancev glede obravnavane problematike, da bi bolje razumeli, kako na problematiko

brezdomcev gledajo določene institucije. V tretjem delu je opisano stanje na področju brezdomstva, zaposlovanja in izobraževanja. V četrtem delu so prikazane ugotovitve o vzrokih in posledicah brezdomstva. V zadnjem, petem delu pa so sklepne ugotovitve.

OPREDELITEV BREZDOMSTVA IN METODOLOŠKI PRISTOP

V strokovni javnosti in publicistiki v Sloveniji nimamo natančne opredelitve brezdomstva. Razlog je verjetno ta, da kot tranzicijska država šele prepoznavamo pojav brezdomstva. Ker je družbeni pojav brezdomstva zelo kompleksen, obstaja več vrst brezdomstva in več načinov brezdomskega življenjskega sloga. Oseba lahko postane brezdomec v različnih življenjskih obdobjih, zaradi različnih razlogov (npr. brezposelnost in zdravstvena problematika) in z različnim življenjskim ozadjem. Razlikujemo prikrito in odkrito ali dnevno brezdomstvo. Dekleva in Razpotnik (2007: 15) prikrito brezdomstvo definirata tako:

To so ljudje, ki sicer imajo neko streho nad glavo, nimajo pa doma v pravem pomenu besede.

Brezdomci v tem primeru niso opazni, saj se v javnosti ne pojavljajo kot berači, prav tako ne prihajajo v stik z zavetišči ali drugimi organizacijami, ki skrbijo za brezdomce. Dnevno brezdomstvo je

pojav, pri katerem posameznik sicer ima bivališče (najpogostejše pri starših ali drugih sorodnikih, včasih celo samostojno), a je sicer izključen iz produktivnih sfer življenja v družbi, katere del naj bi bil. (*Op. cit.*: 21.)

To pomeni, da ni zaposlen, se ne izobražuje, njegove socialne mreže so zelo šibke. Edina večja evropska mreža, ki se osredotoča na problematiko brezdomstva na evropski ravni, je FEANTSA (*European Federation of National Organization Working with the Homeless*). Po evropski tipologiji brezdomstva in stanovanjske izključenosti (ETHOS – *European Typology of Homelessness and Housing Exclusion*) brezdomce razdelimo v štiri kategorije, in sicer na (1) tiste brez strehe, (2) tiste brez stanovanja,

(3) tiste, ki živijo v negotovih prebivališčih, in (4) tiste, ki živijo v neprimernih bivališčih. Dekleva in Razpotnik (2006: 288) menita, da je brezdomstvo pojav, ki ni značilen za posamezno državo, temveč za skupine držav v podobnih političnoekonomskih razmerah in v katerih na prebivalce vplivajo zelo podobni globalizacijski dejavniki.

Poglavitni cilj raziskave je bil ugotoviti vzroke in posledice brezdomstva na področju zaposlovanja in izobraževanja. Od predvidenih 17 intervjujev smo jih izvedli 16, na petih vrstah institucij, in sicer na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, Zavodu za zaposlovanje oziroma njegovih območnih službah, centrih za socialno delo, zavetiščih za brezdomce in nevladnih organizacijah oziroma javnih zavodih. V raziskavo so bile vključene štiri nevladne organizacije: Društvo za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice v Ljubljani, javni zavod Socio v Celju, nadškofijska Karitas v Mariboru in Območno združenje Rdečega križa Koper. Intervjuvali smo direktorje, predsednike, vodje služb, strokovne delavce in uradnike, ki obravnavano področje najbolj poznajo. Zaradi lažje izvedbe raziskave smo vse vključene v polstrukturirane intervjuje (npr. organizacije) poimenovali institucije. Zbiranje informacij smo omejili na štiri mesta: Ljubljana, Celje, Maribor in Koper. Te kraje smo izbrali, ker smo zaradi možnosti posploševanja želeli zajeti največja slovenska mesta (glede na število prebivalcev), v katerih se brezdomstvo pojavlja, ker je problematika brezdomstva pogosto izrazitejša v večjih mestih kot v manjših (Trbanc *et al.* 2003: 8). To kažejo podatki o dolgotrajni brezposelnosti (Bras 2010: 11). Pridobljene podatke pa smo želeli primerjati tudi z raziskovalno nalogo Trbanc *et al.* (2003). S primerjavo rezultatov smo pripravili nadgradnjo raziskave na področju brezdomstva v povezavi z zaposlovanjem in izobraževanjem. Pri razlagi rezultatov raziskave je treba upoštevati, da se raziskava nanaša na obravnavani vzorec (pet institucij in štirje kraji), ki je dovolj reprezentativen, da v primeru večjega zajetja ne bi bilo značilnejših odstopanj v ugotovitvah.

Odgovorili smo na šest raziskovalnih vprašanj:

- Kakšni so vzroki, da nekdo postane brezdomec?
- Kakšen je trenutni položaj brezdomcev v Sloveniji pri zaposlovanju in izobraževanju?
- Ali se je na področju brezdomstva po vstopu Slovenije v Evropsko unijo kaj spremenilo?
- Kako lahko izboljšamo vključevanje brezdomcev v zaposlovanje in izobraževanje?
- Kako državni programi pomagajo brezdomcem pri zaposlovanju in izobraževanju?
- Kakšne so posledice brezdomstva?

Preden smo izvedli intervjuje, smo izdelali vprašalnik za pripravo polstrukturiranega intervjuja. Namen je bil pridobitev odgovorov na natančno določena vprašanja. Vprašanja so bila sestavljena za vseh pet vrst institucij posebej. Sestavili smo jih na podlagi štirih tematskih področij oziroma tem, ki smo jih želeli raziskati, in sicer na podoben način, kot ga je uporabil Grcić (2008: 173). Kategorije in podkategorije smo oblikovali, da bi lažje razvrstili podatke oziroma zaradi boljše preglednosti (Trnavčević 2007: 18–20).

Zbiranje podatkov je potekalo tako, da smo po telefonu poklicali pristojne zaposlene na izbranih institucijah, ki problematiko brezdomstva najbolj poznajo. Po elektronski pošti smo jim poslali vprašalnik za pripravo na polstrukturiran intervju in se dogovorili za osebno srečanje. Polstrukturirane intervjuje smo posneli in na koncu transkribirali. Prepis smo poslali intervjuvanim osebam v pregled. Prepisu intervjujev sta sledili analiza in interpretacija. Vsak polstrukturiran intervju je trajal približno eno uro. Izvajanje polstrukturiranih intervjujev je potekalo od maja do junija 2011.

STANJE NA PODROČJU BREZDOMSTVA, ZAPOSLOVANJA IN IZOBRAŽEVANJA

Brezdomstvo je urejeno na ravni kurative oziroma lajšanja posledic, ne pa tudi na ravni preprečevanja brezdomstva. V Sloveniji so, še posebej v času ekonomske in finančne krize, nastale razmere, v katerih se vse več ljudi spopada z vse večjo revščino (npr. brezposelnost, ekonomska prikrajšanost, razpadanje družinskih vezi). Revščina je lahko tudi podlaga za prehod v brezdomstvo.

V vseh večjih mestih lahko opazimo kakšnega človeka, ki prosi za denar na ulici. Ob tem so se nam pojavili isti pomisleki, kot jih je zapisal že Dekleva (2007: 6–7): ali je klošar poklic? Nekateri so videti zdravi, močni, celo dobro oblečeni, verjetno so »preleni, da bi delali in raje prosijo na cesti«? Nekateri so tako umazani, da motijo ugled okolice – ali to država res dovoli?

Prav tako nas je zanimala višina stroškov brezdomstva, ki zadevajo tudi nas davkoplačevalce. Stroški države za enega brezdomca so različni in odvisni od tega, v kakšnem stanju je brezdomna oseba. Nekateri brezdomci prejmejo samo denarno socialno pomoč, nekateri (zelo redki) denarno nadomestilo za primer brezposelnosti, nekateri pa koristijo še psihosocialno pomoč in prehrano v javni kuhinji. Nekateri brezdomci pa ne koristijo nobene od pomoči, ki jih ponujajo institucije, in živijo na ulici. To ima v primeru zdravstvenih težav za posledico večje stroške, saj po navadi nimajo urejenega zdravstvenega zavarovanja.

Mnenje Odbora regij (2011: 43) je, da so stroški izvajanja preventivnih programov v primerjavi s celotnimi stroški, ki jih povzroča brezdomstvo, zelo nizki. Kosec (2006: 108) meni, da se brezdomstvo za državo splača, prvič zato, ker na eni strani varčuje na stanovanjskem področju, drugič zato, ker varčuje pri pokojninah, saj do njih brezdomci po navadi ne pridejo, in tretjič zato, ker z njimi služi zaradi prodaje alkohola in cigaret.

Institucije izvajajo razne programe za brezdomce, da bi brezdomstva preprečevale. Za reševanje problematike brezdomcev je država oziroma Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve od leta 2000 do leta 2010 namenila vsako leto več sredstev. Programi zajemajo zavetišča, sprejemališča, pomoč brezdomcem (ponovna vključitev v družbo), individualizirano in celovito nastanitveno podporo brezdomnim ljudem (v angleškem jeziku: *resettlement*), dnevne centre, higiensko oskrbo in svetovanje ter terensko delo z brezdomnimi. Število programov za brezdomce se je v zadnjih treh letih občutno povečalo (Ferlan Istinič 2010: 2), in sicer z devet na devetnajst. Razlog za povečanje števila programov je

uvredba novih programov (leta 2010 so bili na primer sofinancirani trije programi sprejemališč in zavetišč za brezdomne uživalce drog).

Preglednica 1 v tretjem stolpcu prikazuje nominalne vrednosti zneskov sofinanciranja Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Ker smo želeli pridobiti tudi realne vrednosti zneskov, smo podatke deflacionalni (izključili smo inflacijo). Rezultati kažejo, da se je vrednost zneskov sofinanciranja Ministrstva za delo, družine in socialne zadeve v letih 2000–2010 iz leta v leto povečevala tako nominalno kot realno.

Leta 2010 je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve sofinanciralo 19 programov sprejemališč in zavetišč za brezdomce. Največ sredstev so za omenjene programe namenile občine, sledijo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, prispevki uporabnikov, članarine, sredstva članov izvajalskih organizacij, sredstva Zavoda za zaposlovanje, sredstva Fundacije za financiranje invalidskih in humanitarnih organizacij v Republiki Sloveniji, prispevki donatorjev in drugi viri. Programe so največ izvajali javni zavodi (centri za socialno delo), sledijo humanitarne organizacije

(Karitas, Rdeči križ) in društva. Programi so se izvajali v Ljubljani, Mariboru, Kočevju, Celju, Murski Sobota, Senovem, Piranu, Slovenj Gradcu, Kopru in na Jesenicah.

Ko govorimo o brezdomcih in zaposlovanju, večina ljudi domneva, da gre za kategorijo prebivalstva, ki sploh noče delati. Rihter in Boškić (2005: 200) ugotavljata, da bi se večina brezdomcev takoj zaposlila, če bi imeli to možnost. Vsak delodajalec gleda, da bo zaposlil najboljše ljudi. Če delodajalec ve, da ima v postopku brezdomca, ga ne bo zaposlil, saj domneva, da gre za osebo, ki zna biti problematična oziroma zna povzročati težave in je tudi manj delovna oziroma manj zmožna za delo. Delodajalci v manjših okoljih te osebe navadno poznajo kot brezdomce in jih zato nočejo zaposliti.

Trbanc in sodelovke (2003: 59) ugotavljajo, da izkušnje svetovalcev zavoda za zaposlovanje kažejo, da so delodajalci v Sloveniji precej nezaupljivi do ukrepov subvencij ob zaposlitvi težko zaposljive osebe, saj ocenjujejo, da je tveganje kljub subvenciji preveliko. Brezdomci se uvrščajo med ranljive skupine ali marginalne kategorije prebivalstva oziroma ogrožene

Preglednica 1: Programi, ki so namenjeni reševanju problematike brezdomcev.

Leto	Število programov	Višina sofinanciranja MDDSZ v EUR (letno)	Indeks cen življenjskih potrebščin (letno)	Višina sofinanciranja/indeks cen življenjskih potrebščin (letno)
1	2	3	4	5=3:4/100
2000	4	19.250,39	76,5	251,64
2001	3	30.093,01	83,0	362,57
2002	4	84.785,90	89,2	950,51
2003	7	105.523,77	94,2	1.120,21
2004	9	168.543,97	97,6	1.726,88
2005	9	213.716,00	100,0	2.137,16
2006	9	253.427,02	102,5	2.472,46
2007	9	280.336,85	106,2	2.639,71
2008	12	319.844,81	112,2	2.850,67
2009	17	582.101,20	113,3	5.137,70
2010	19	670.609,50	115,3	5.816,21
Skupaj	102	2.728.232,42	1.090	25.465,72

skupine prebivalstva, ki so bolj izpostavljene tveganjem socialne izključenosti in revščine (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve 2006: 5, 2008: 6). Gre za skupine, ki so zaradi svojih lastnosti, oviranosti, načina življenja, življenjskih okoliščin ali pripisane stigme pogosto manj fleksibilne pri odzivanju na hitre in dinamične spremembe, ki jih prinaša sodobna družba, in manj konkurenčne na trgu delovne sile in na drugih področjih, ki delujejo po načelih tekmovalnosti in na katerih so viri omejeni.

Na zavodu za zaposlovanje brezdomce uvrščajo med dolgotrajno brezposelne oziroma težko zaposljive osebe. Pri prijavi v register brezposelnih oseb zavod za zaposlovanje ne ugotavlja, ali je oseba brezdomec. Na področju zaposlovanja in izobraževanja posebni programi za brezdomce ne obstajajo (Trbanc *et al.* 2003: 15, Höfler 2012: 110). V večini primerov se te osebe vključijo v psihosocialno (npr. v program osebnostnega razvoja) in poklicno rehabilitacijo (npr. obnovitev delovnih sposobnosti, znanj). Zaposlovanje je za brezdomce precej dolgotrajen proces, saj zahteva vključevanje v različne daljše programe, sodelovanje in pomoč različnih institucij ter veliko motivacijo njih samih. Dosedanje izkušnje kažejo, da je izhodov v zaposlitev pri tej populaciji zelo malo (Trbanc *et al.* 2003: 15). Brezdomci se večinoma prijavijo kot iskalci zaposlitve zato, da dobijo pravico do denarne pomoči. Luby in Welch (2006: 14) ugotavljata, da vlaganje v učenje in delovne spretnosti brezdomcev prinaša za brezdomce in vlado številne koristi. Investicija se ne bo obrestovala samo na posameznikih, ampak bo imela pozitiven politični in ekonomski vpliv na družbo.

Večina posameznikov, ki so uvrščeni med ranljive skupine, ima določene izkušnje iz sfere dela (npr. zaposlitev, priložnostna dela, siva ekonomija). Brezdomci v večini primerov opravljajo bolj priložnostna dela, kot so pomoč na kmetijah, sezonska dela, čiščenje, delo na tržnici. Razlogi za to, da se nekateri brezdomci ne želijo zaposliti, so (Trbanc *et al.* 2003: 17): način življenja se jim je tako spremenil, da ne bi mogli delati osem ur; denarna socialna pomoč zadostuje, če zmanjka denarja, pa lahko pomagajo pri različnih delih na črno; ni vsako

delo dovolj dobro; z »žicanjem« se več zasluži; slabo zdravje.

Brezdomci v večini primerov nimajo dobre izobrazbe (*op. cit.*: 18). To je eden od vzrokov za slabšo zaposlitev. Ljudem z nizko izobrazbo so navadno na voljo slaba, neprivlačna, pogosto fizično naporna in slabo plačana dela. To pomeni nestabilne zaposlitve z nenehno nevarnostjo, da bo oseba izgubila zaposlitev. Torej so za brezdomce na voljo dela, ki jih zelo težko opravljajo. Tako je motivacija za zaposlovanje še slabša. Nekateri osebe uspešno končajo zdravljenje in so tudi zelo motivirane, da bi dobile zaposlitev. Vendar pa glede na njihovo slabo izobrazbo pozneje spoznajo, da nimajo veliko možnosti za dobro zaposlitev.

Luby in Welch (2006: 11) ugotavljata, da se brezdomci pri izobraževanju srečujejo z osebnimi ovirami: zaskrbljenost zaradi negativne samopodobe, slabe pretekle izkušnje z učenjem in izobraževanjem, strah pri povezovanju z drugimi učenci, občutek sramu zaradi slabih osnovnih spretnosti, težave z zbranostjo in rednim učenjem, pomanjkanje medsebojne podpore, pomanjkanje znanja o priložnostih, ki so na voljo, in prepričanje, da od dela ni finančne koristi.

UGOTOVITVE O VZROKIH IN POSLEDICAH BREZDOMSTVA

Vzroki

V brezdomstvo ljudi prisilijo različne situacije (npr. razveza, izguba stanovanja, službe, nezmožnost pridobitve državljskih pravic). Redko si kateri posameznik, ki nima težav, zavestno želi postati brezdomec. Vedno obstaja dejavnik, ki človeka potisne v brezizhoden položaj. Potrditev smo dobili s primeri zgodb intervjuvancev.

Predstavljamo primer ene izmed številnih zgodb o prehodu v brezdomstvo, ki nam jo je zaupala intervjuvanka iz Ljubljane:

Sem ... naletela na fanta, ki je bil ... 18 let star Ta sin je bil dodeljen očetu in to je mama grozno zamerila in ni hotela imeti stika s sinom Oče je bil privatnik, ki je propadel. ... iz stiske, ko sta spala pri nekih prijateljih, ga je

lepega dne pustil samega. Fant ni vedel, kaj naj naredi, in je šel ... spat na Ljubljanski grad. Bil pa je zelo uspešen v šoli. ... starši njegove punce so hodili na govorilne ure namesto mame in očeta. ... Očeta več ni bilo ... Na telefon se več ni oglasil, mama ga ni hotela, ker je na sodišču povedal, da bi bil raje z očetom, to je bila huda zamera z njene strani. ... oče ... ni bilo možno dobiti. Ko je prišel ta fant k nam ... začel prejemati denarno pomoč, je moral tožiti mamo za preživnino. ... sedaj star 25 let. Lani je faks naredil ... delal je preko študenta. Pred približno štirimi leti se je na center za socialno delo zglasil tudi njegov oče ... je brezdomec ... in ima prijavljeno stalno prebivališče. Ja, z očetom sta vzpostavila stik. Sin mu je potem tako nekako oprostil, v glavnem ni nobenih zamer in se pokličeta ... sin očetu pomaga finančno. Z mamo pa ne ... nikoli nista vzpostavila odnosa sin-mama, vedno ga je le obtoževala, nanj kričala, če je hotel z njo vzpostaviti stik.

Pri predstavitvi vzrokov za brezdomstvo smo se še posebej osredotočili na vzroke, ki nastanejo zaradi države, institucij in družbe. Posebej smo poudarili vzroke za težave pri zaposlovanju in izobraževanju brezdomcev in vzroke za pojav smrtnosti med njimi. Vzroki za brezdomstvo so povezani s spletom življenjskih okoliščin in dogodkov, ki se zgodijo posamezniku, in zajemajo na primer vzgojo, možnosti, ki jih ima oseba v svojem otroštvu in najstništvu (npr. izobrazba, znanje, spretnosti), možnost oblikovanja lastne trdnosti, pozitiven pogled na reševanje problemov.

Razdelitev vzrokov za brezdomstvo (osebni, institucionalni, medosebni in strukturni) smo povzeli od Špele Razpotnik in Bojana Dekleve (2007: 19), znotraj teh pa v nadaljevanju predstavljamo lastne ugotovitve.

Osebni vzroki so: razne bolezni, psihološke težave, kronični zdravstveni problemi, veliko je dvojnih diagnoz (torej težave z duševnim zdravjem v kombinaciji še s čim), zasvojenost (npr. alkoholizem, odvisnost od drog), stresni način življenja, pehanje za denarjem, hiter način življenja, majhni dohodki, družinski vzorci, zadolženost, izguba premoženja, odklanjanje vsakršne pomoči, napačne odločitve, povezane z

naivnostjo in nevednostjo (npr. neprebran drobnitisk), osebna odločitev oziroma svoboda.

Institucionalni vzroki so: bivanje v eni izmed institucij, odvzemi roditeljske pravice, odvzemi otrok oziroma oddaja otrok v rejništvo (zlasti pri ženskah).

Medosebni vzroki so: neurejene družinske razmere (npr. alkoholizem, težave z odvisnostjo, rejništvo), tragični dogodki v življenju, pri brezdomekih pogosto nasilje nad njimi, razne vrste nasilja, nasilje v družini, spolno nasilje (prisilna prostitucija), ločitve.

Strukturni vzroki so: nezaposlenost, stanovanjska problematika (deložacije zlasti pri družinah, izguba stanovanja, visoke najemnine, denacionalizacija), nezmožnost pridobitve državljskih pravic oziroma pravic, ki bi omogočale ureditev razmer in po možnosti vrnitev nazaj v lastno državo. Ključna ugotovitev je, da se osebi ni uspelo spoprijeti s težavami v življenju ali se z njimi ni mogla spoprijeti bolj konstruktivno in da je sistem v državi takšen, da posamezniku ne omogoča reševanja težav, še preden zapade v globljo krizo.

Vzroki za brezdomstvo, povezani z državo, so: premalo obveščanja o negativnih posledicah brezdomstva (npr. z namenom zmanjšanja stigme pri brezdomcih), sistem v državi ne omogoča predhodnega preprečevanja brezdomstva (npr. programi, ki bi zmanjševali število brezdomcev in omogočali reintegracijo brezdomnih v družbo, tudi z zaposlovanjem in izobraževanjem), ni evidenc brezdomcev, ki bi omogočale pregled, koliko se jih zaposli in koliko se jih vključi v izobraževanje, preslabo poznavanje problematike brezdomstva, neustrezna pravna zaščita brezdomcev (npr. pri zaposlovanju), neučinkovito zaposlovanje in izobraževanje brezdomcev, premalo spodbujanja lokalnih skupnosti, nevladnih organizacij in drugih institucij (npr. v okviru zdravstva) za sodelovanje pri pripravi novih oziroma pri izboljšanju programov, premajhna uporaba oziroma vključevanje dobrih praks iz drugih držav v reševanje problematike brezdomstva, premalo medsebojne usklajenosti ministrstev (npr. Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo za zdravje, Ministrstvo za

okolje in prostor, Ministrstvo za gospodarstvo), ni uradne definicije, kaj je brezdomstvo, ne obstaja merjenje števila brezdomcev, ni centraliziranega organa, ki bi imel vse podatke (npr. raziskave), izvajajo se neustrezni pristopi k reševanju te problematike (npr. država brezdomcem daje denarno socialno pomoč in le redko od posameznika tudi kaj zahteva – njegovo aktivno reševanje), pomanjkanje političnega interesa za zmanjšanje problematike.

Vzroki za brezdomstvo, povezani z institucijami (vladnimi in nevladnimi), so: premalo ustreznega sofinanciranja za programe, ki bi zmanjševali problematiko brezdomcev, premalo ustreznih kadrov (preveč je birokracije in premalo ukvarjanja z brezdomci), premalo sodelovanja med vladnimi in nevladnimi institucijami (npr. še posebej pri projektnem sodelovanju in pridobivanju informacij od nevladnih), premalo sodelovanja med institucijami in lokalnimi skupnostmi, ki bi morale biti ustrezno seznanjene s problematiko brezdomstva, zalaganje denarja vnaprej (npr. pri nevladnih organizacijah je treba pri evropskih razpisih denar zalagati vnaprej, zato se na nekatere razpise ne prijavljajo).

Družbeni vzrok za brezdomstvo je v mišljenju (npr. posameznih ljudi), ki podpirajo domnevo, da so se brezdomci sami odločili za izhod v brezdomstvo. V naši raziskavi nas je zanimalo, ali so brezdomci sami odgovorni za nastalo situacijo. Dve (13 %) od 16 institucij sta se s trditvijo strinjali, pet (31 %) jih je situacijo različno komentiralo, devet (56 %) jih je menilo, da niso sami odgovorni. Na primer izjava intervjuvanke iz Celja (Höfler 2012: 57):

Klošarji ... Oni živijo življenje, ki so se ga odločili. Mi smo tudi naredili večkrat obhode pa jih pozvali ... na železniški postaji, avtobusni postaji, pa šli ... na obhod, sva jim malo predstavile naš program, pa jih pozvale, da bi se pri nas nastanil. Pa so odgovorili, ne, ne, ne, vemo, kako je pri vas. Pri vas se je treba umivat, pri vas se je treba držat hišnega reda, mi pa tega ne želimo, ker smo se pač odločili za drug način življenja ...

Glede na izjavo menimo, da se brezdomci niso sami odločili za izhod v brezdomstvo,

ampak jim ni preostalo nič drugega oziroma so bili v to prisiljeni zaradi določenih situacij (npr. izguba stanovanja ali zaposlitve, razveza). Vprašajmo se: le kdo bi si želel živeti življenje brezdomca (spati zunaj na mrazu, lačen, zapuščen, prositi za denar na ulici oz. biti brez denarja, brez prijateljev ipd.)? Če na primer nekaterim ljudem grozi deložacija in nato brezdomstvo, se bodo nekateri namesto prisilne izselitve raje izselili sami. Iz tega lahko razberemo, da se niso sami odločili za brezdomstvo. Ob tem bi se morali vprašati o ustreznosti programov za zmanjševanje problematike brezdomcev. To nakazuje tudi izjava intervjuvanke iz Kopra:

Niso vsi, ki ne bi želeli delat oziroma ki so sami postali brezdomci ... pa jih je sistem, ... pustil na cedilu ... (*Ibid.*)

V več strokovnih delih je bilo zaslediti, da brezdomstvo ni prostovoljna odločitev (Kosec 2006: 108, Dragoš 1993: 153, Varuh človekovih pravic RS 2010: 279, Odbor regij 2011: 42–44). Odbor regij je ob tej temi poudaril, da je brezdomstvo posledica spleta okoliščin in da zato ni pojav, ki se zgodi samo zaradi osebnih razlogov. Ljudje živimo v družbi, obdani z različnimi sistemi (npr. družinski in sosedski), ki nam omogočajo živeti. Teh pa navadno ne moremo izbirati.

Vzroki za težave pri zaposlovanju in izobraževanju brezdomcev so: stigma brezdomcev (osebna urejenost, delovne navade, znanje, obdržati in ohraniti delo), predhodne negativne izkušnje z institucijami, zdravstvene ovire (alkoholizem, droge), motivacija (vzdržati na delu določen čas v dnevni ali tedni, odločitev za vstop na trg dela in v izobraževanje), in sicer tako brezdomca kot tudi delodajalca (npr. pomanjkanje časa za redno spremljanje, nadziranje dela), pomanjkanje delovnih navad (zaradi dolgotrajne brezposelnosti), neurejenost in zanemarjenost, izguba delovne sposobnosti, ki je odvisna od posameznika do posameznika (v večini primerov se pojavi po šestih mesecih brezdelja), vključenost brezdomcev v sivo ekonomijo, težave s prevozom (npr. živijo v težko dostopnih delih krajev brez dobre povezave z avtobusom ali vlakom).

V raziskavi smo poskušali ugotoviti tudi vzrok, zakaj je smrtnost med brezdomci velika. Eden izmed intervjuvancev iz Maribora je poudaril, da je vzrok velike smrtnosti (Höfler 2013: 71) v brezdomcih, ker ne želijo sprejemati nobene pomoči – nekateri živijo na ulici in nimajo razvite socialne mreže (*op. cit.*: 73). To, da brezdomci zavračajo pomoč, pa naj bi bilo povezano z izvajanjem neustreznih programov (npr. niso prilagojeni na različne težave brezdomcev).

Posledice brezdomstva

Posledice brezdomstva občutijo država in družba, še najbolj pa brezdomci in v določenih primerih tudi njihove družine. Posledice, ki jih občuti in doživi posameznik, se kažejo v izgubi lastnega doma, socialni izključenosti na vseh ravneh, osamljenosti, osebnotnem propadu človeka in njegovega dostojanstva, zdrs na družbeno dno, izločitvi iz družbe, pomanjkanju socialne mreže, brezposelnosti in s tem zmanjšanju dohodkov za preživljanje, tveganju za zasvojenost (npr. alkohol, droge), poslabšanju odnosov, ločitvi, oddaljtvu od družine in partnerstva in tudi v umiku pred krutim svetom. Pri brezdomcih, ki so na ulicah, se pojavljajo še večje težave: kako preživeti dan, noč in kako skrbeti za osebno higieno. Še posebej izpostavljeni so težavam brezdomci, ki ne želijo prejemati nobene pomoči. V tem primeru se njihova življenjska doba skrajša. Ekonomsko-finančna kriza za brezdomce pomeni še večjo bedo, životarjenje, odvisnost od sočutja ljudi, hitrejši propad, večjo potrebo po zunanji pomoči. Na področju zaposlovanja posebni programi za brezdomce ne obstajajo. Posledici sta težje pridobivanje zaposlitve in dela ter začaran krog brezdomstva.

Na ravni družine pomeni brezdomstvo razpad družinskega življenja (v večini primerov), poslabšanje medsebojnih odnosov in manj sredstev.

Posledice na ravni države so: število brezdomcev v Sloveniji se povečuje (od vstopa Slovenije v EU – to potrditev smo dobili iz izjav intervjuvancev), od vstopa Slovenije v EU se je povečalo število tujcev (npr. iz Romunije, s Slovaške, ki tudi zapadejo v brezdomstvo), vedno

večji stroški države (npr. zaradi reševanja posledic brezdomstva), težje reševanje brezdomstva (npr. zaradi določitve financiranja, načina izvajanja programov) zaradi neobstoječe uradne evidence, ki bi omogočala napoved števila brezdomcev (tako ne moremo meriti na primer, koliko je bilo uspešnih primerov izhoda iz brezdomstva), pomanjkanje programov, ki bi omogočali učinkovito preprečevanje brezdomstva (problem je, ker programi niso usklajeni z vzroki brezdomstva in ne upoštevajo posledic brezdomstva).

Na ravni družbe so posledice vidne v poslabšanje medsebojnih odnosov, stigmati in v stroških davkoplačevalcev, ki plačujemo za posledice brezdomstva.

SKLEP

Brezdomstvo je problem za celotno EU, zato so institucije EU pozvale države članice k odpravi brezdomstva do leta 2015. V EU namreč vsako zimo nekaj ljudi umre zaradi podhladitve, saj ni na voljo dovolj zasilnih bivališč in prav tako ne služb, ki bi poskrbele za njihove potrebe. Dostopnost primerne bivališča je temeljna človekova pravica. Dostop do zavetišča je pogosto prvi korak k primerni in trajnostni stanovanjski rešitvi za ljudi, ki živijo v skrajni revščini in so izključeni iz družbe.

Z vstopom Slovenije v EU opažamo pozitivne vplive na brezdomstvo po celotni Sloveniji (širjenje mreže s povezovanjem med vladnimi in nevladnimi institucijami, večja dostopnost programov, več je socialne pomoči, več je možnosti sofinanciranja zaradi objav razpisov na nacionalni ravni in ravni EU, razvija se strategija za boj proti brezdomstvu), a tudi negativne (družbena stratifikacija se je še bolj zaostрила). Brezdomstvo v Sloveniji se povečuje (Kosec 2006: 102, Ravnik 2009: 77, Höfler 2013: 71, 78, 100). Med razlogi so finančna in ekonomska kriza ter zviševanje praga revščine, način življenja in necelovito reševanje problematike brezdomstva. Povečevalo naj bi se predvsem število prikritih brezdomcev (npr. zaradi socialnih stisk, deložacij) (Höfler 2013: 64).

Glede na to, da v Sloveniji uradna evidenca o številu brezdomcev ne obstaja, sklepamo,

da je v Sloveniji približno 2500 brezdomcev (odkritih in prikritih), od tega jih je največ v Ljubljani (550), sledijo Maribor (240), Celje (55) in Koper (21). Število brezdomcev se razlikuje glede na letne čase, to pomeni, da se selijo tja, kjer je topleje (npr. pozimi na slovensko obalo). Med brezdomci je poleg moških vedno več žensk, mladih, žensk z otroki, družin z otroki in tudi osipnikov (npr. v Ljubljani in Kopru). V nekaterih krajih (Maribor in Celje) med brezdomci opažajo osebe, mlajše od 18 let (*op. cit.*: 66–67).

Eden temeljnih ciljev socialne politike je zmanjševanje revščine in socialne izključenosti. Državna zakonodaja pomembno vpliva na življenje brezdomcev. Vendar samo zakonodaja različnih socialnih problemov ne more rešiti, temveč so za to potrebne institucije, ki izvajajo ustrezne programe. Zato je pomembno, da je zakonodaja prilagojena ranljivim skupinam, kot so brezdomci, in da se potem zakonodaja upošteva pri izvajanju dejavnosti.

Obstoječi programi za brezdomce so zdaj usmerjeni v lajšanje posledic brezdromstva, ne pa v preprečevanje brezdromstva. V Sloveniji se sicer izvaja nekaj programov, ki omogočajo ponovno vključitev brezdomcev v družbo in jih država podpira (npr. vzpostavljanje trajnejših oblik namestitvev in razvoja celostnih programov nastanitvene podpore za brezdomne ljudi, nogometno prvenstvo za brezdomce), vendar veliko premalo oziroma o končnih in dolgoročnih vplivih še ne moremo govoriti.

Oblikovanje programov zahteva celovit pristop k obravnavi brezdomca (od začetka do konca brezdromskega načina življenja). Pri tem je treba izhajati iz vzrokov in posledic brezdromstva ter upoštevati vse omejitve, ki jih brezdomci imajo (npr. stanovanjske, zdravstvene, slabša izobrazba, nemotiviranost, manj delovnih izkušenj, stigma). Programe je treba oblikovati tako, da ne bodo zajemali samo tistih brezdomcev, ki želijo prejemati pomoč, ampak tudi tiste, ki je ne želijo prejemati.

Za brezdomce skrbijo vladne in nevladne institucije. Vladne so tiste, ki jih ustanovi in financira vlada in delujejo v javnem interesu. Nevladne organizacije so tiste, ki jih ni ustanovila država in so neodvisne od vlade. Nekateri

brezdomci sprejmejo pomoč (prenočišče, hrano, zdravniško oskrbo, denarno socialno pomoč ipd.), ki jo ponujajo institucije, kot so Karitas, Rdeči križ, Društvo za pomoč in samopomoč Kralji ulice, center za socialno delo in zavetišča za brezdomce. Nekateri brezdomci pa kljub institucionalnemu zagotavljanju pomoči pomoč zavračajo. Imenujejo se klošarji, ki živijo svobodno, navadno v kaki garaži, pod mostom ali v kaki kleti. Razlogi so: del brezdomnih oseb se težko prilagaja zahtevnim vstopnim pogojem nekaterih servisov, nekateri ne želijo imeti stigme brezdomca, državni in drugi ponudniki socialnih storitev ne ponujajo toliko, da bi programi dosegli brezdomne osebe oziroma da bi se tem splačalo pristopiti k obstoječim programom (Dekleva *et al.* 2010: 40–41).

Ugotavljajo, da je problem tudi v tem, da, če že obstajajo programi za brezdomce, pa ponudbe niso tako široke, da bi lahko dosegle večji del brezdomnih, in ne obstaja politična volja, da bi se začelo dosegati tudi bolj prikrita skupine. Prav tako je treba upoštevati, da se pojavljajo nove oblike brezdromstva (mladi, družine), zato je treba programe temu prilagoditi. Na prvi pogled je videti, da država nima prav velikih stroškov z večino brezdomcev, saj nekateri živijo svobodno, nekateri pa celo odklanjajo ponujeno pomoč institucij. Vendar se je pokazalo, da ni tako oziroma da so stroški za brezdomce, ki odklanjajo pomoč, lahko občutno večji (npr. zaradi neurejenega zdravstvenega zavarovanja). Pomoč za hitro reševanje brezdromskega načina življenja (npr. zavetišča) je učinkovita v začetni fazi (ko se pojavi brezdromstvo), ni pa učinkovita v fazi trajanja brezdromstva (reševanje vzrokov), kaj šele v zadnji fazi brezdromstva (izhod iz brezdromstva).

Začetna faza je mišljena, ko oseba postane brezdomec (se nastani v zavetišču, sprejemališču, se prijavi na center za socialno delo ipd.). Faza trajanja brezdromstva pomeni, da brezdomec npr. prebiva v zavetišču ali pod mostom, koristi psihosocialno pomoč ali pomoč za zdravljenje odvisnosti (alkohol in droge) in prosi za denar na ulici. Brezdromstvo tako postane utrjen način življenja in pomeni še težji prehod

v normalno življenje. Za učinkovito reševanje bi brezdomci potrebovali stalno spremstvo oziroma mentorja, ki bi jih usmerjal v fazi trajanja kot tudi nekaj časa v zadnji fazi brezdomstva. Zadnja faza pomeni, da ima brezdomec npr. urejeno prebivališče, stabilno zdravstveno stanje, da se lahko integrira v družbo in si pridobi zaposlitev. Brezdomci se v tem primeru lahko prijavijo na zavod za zaposlovanje kot iskalci zaposlitve, kot vse druge osebe (Höfler 2013: 102). Lahko se vključijo tudi v druge oblike zaposlovanja (npr. socialno podjetništvo in v invalidska podjetja).

Brezdomec, ki je v začetni fazi reševanja brezdomstva, se bo težko zaposlil in se izobraževal, če nima kje spati, poleg tega pa je na primer še odvisnik. V Sloveniji je za brezdomstvo v začetni fazi dobro rešeno (npr. zagotavljanje prenočišč, hrane, obleke in denarna socialna pomoč). Potem pa se pojavi šibki člen, saj primanjkuje programov, ki bi celostno reševali oziroma odpravljali vzroke brezdomstva, preprečevali posledice brezdomstva in brezdomce pripravljali za samostojno življenje v družbi. Zdrav človek je družbi lahko koristen.

Naše ugotovitve smo primerjali z delom Trbanc *et al.* (2003). Sklepamo, da se je situacija na področju brezdomstva v Sloveniji od leta 2003 do leta 2010 izboljšala, in sicer v pogledu boljšega sodelovanja med institucijami, več je zavetišč oziroma zatočišč za brezdomce, država namenja več sredstev za področje brezdomstva, prav tako za zaposlovanje in izobraževanje brezdomcev in drugih ranljivih skupin. Razlog za več državnih sredstev za reševanje problematike brezdomstva ni samo v povečanju števila brezdomcev v zadnjih letih, temveč tudi v podpiranju programov, ki zagotavljajo reintegracijo brezdomcev v družbo. Država prav tako podpira projekte (v okviru Evropskega socialnega sklada), ki omogočajo zaposlovanje oziroma delo in izobraževanje brezdomcev (npr. socialno podjetništvo). Še vedno pa smo v začetni fazi (povečevanje občutljivosti za pojav brezdomstva) reševanja brezdomstva (Kozar, Jurančič Šribar 2008: 437, Dekleva *et al.* 2010: 41–42).

Brezdomci se v večini primerov zanimajo za zaposlitev oziroma delo ter izobraževanje.

Vendar pa je trenutni položaj brezdomcev v Sloveniji pri zaposlovanju in izobraževanju slab, predvsem zaradi pomanjkanja ustreznih programov na področju zaposlovanja in izobraževanja in pogoste vključenosti brezdomcev v sivo ekonomijo. To je v nasprotju z ugotovitvijo Martine Trbanc in sodelavk (2003: 67), ki ugotavljajo, da je v Sloveniji reševanje akutne problematike ranljivih skupin razmeroma dobro rešeno. Težave so zlasti pri zaposlitvi in pridobitvi dela ranljivih skupin (brezdomcev). Podobno kot Dekleva in Razpotnik (2006: 286) ugotavljamo, da je prepoznavanje nekega novega pojava proces, ki lahko traja več let ali celo desetletja. Vključevanje brezdomcev v zaposlovanje in izobraževanje lahko izboljšamo tako, da se ponudijo zaposlovalne in izobraževalne oblike, ki so bližje ciljnim skupinam, kot so brezdomci (npr. z razvijanjem socialnega podjetništva, z motiviranjem – subvencije, s podeljevanjem nagrad, spodbudami, spremljanjem, postopnim vključevanjem na trg dela – nekaj ur na dan ali teden).

Pogoj za uspešno reševanje problematike brezdomstva je sodelovanje vseh ključnih akterjev – države, lokalne skupnosti, državljanov in brezdomcev – pri vzpostavitvi ustrezne ekipe na državni ravni (npr. skrb za sofinanciranje programov, ki bodo usmerjeni v preventivo, natančen izračun stroškov države) in pri pripravljanju programov, ki bodo usmerjeni v zmanjševanje števila brezdomcev. Predvsem pa je treba zagotoviti večjo učinkovitost vlaganj v politiko zaposlovanja, izobraževanja, zdravstva, stanovanjsko politiko in politiko socialnega varstva. Razvoj preprečevanja brezdomstva v naslednjih letih ni ugoden zaradi skrčenja programov in finančnih sredstev (vpliv finančne in ekonomske krize), premalo usposobljenih kadrov za reševanje problematike brezdomstva in premajhne politične volje za reševanje te problematike. Čeprav brezdomstvo do leta 2015 v Sloveniji ne bo odpravljeno, kot je prvotno načrtovala EU, bi lahko bil cilj, da bi v Sloveniji v naslednjih desetih letih dosegli zmanjšanje števila brezdomcev.

VIRI

- BRAS, K. (2010), *Dolgotrajno brezposelne osebe na ZRSZ*. Dostopno na: http://www.ess.gov.si/_files/2251/Analiza_DBO.pdf (4. 5. 2011).
- DEKLEVA, B. (2007), Pogovor na četrtini skupnosti. *Kralji ulice*, 13: 6–7.
- DEKLEVA, B., FILIPOVIČ HRAST, M., NAGODE, M., SMOLEJ, S. (2010), *Ocena obsega odkritega in skritega brezdomstva v Sloveniji*. Dostopno na: http://www.pef.uni-lj.si/fileadmin/Datoteke/Raziskovanje/porocila/Kon%C4%8Dno_poro%C4%8Dilo_%C5%A1tudije_Ocena_obsega_brezdomstva_v_RS.pdf (15. 3. 2011).
- DEKLEVA, B., RAZPOTNIK, Š. (2006), Problematika brezdomstva v Ljubljani: končno poročilo raziskovalne naloge. Ljubljana: Združenje za socialno pedagogiko (interno gradivo).
- (2007), *Brezdomstvo v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- DRAGOŠ, S. (1993), Vprašanje klošarjev. *Socialno delo* (Socialna Slovenija), 32, 5–6: 153–161.
- EASTERBY-SMITH, M., THORPE, R., LOWE, A. (2005), *Raziskovanje v managementu*. Koper: Fakulteta za management Koper.
- FERLAN ISTINIČ, M. (2010), Informacija o reševanju problematike brezdomcev. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (interno gradivo).
- GRČIČ, D. (2008), Kaj menijo o projektu »Učenje na odru življenja« udeleženci. V: Kobolt, A. (ur.), *Učenje na odru življenja: projektno delo z ranljivimi skupinami mladih*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta (172–182).
- HÖFLER, K. (2012), *Vzroki in posledice brezdomstva*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za management (magistrska naloga).
- KOSEC, B. (2006), Ko beda postane življenjski stil: prerez strukture slovenskih brezdomcev. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- KOZAR, M., JURANČIČ ŠRIBAR, L. (2008), Nastanjanje brezdomnih – norveška politika in praksa. *Socialna pedagogika*, 12, 4: 437–446.
- LUBY, J., WELCH, J. (2006), *Missed opportunities: the case for investment in learning and skills for homeless people*. Dostopno na: http://www.crisis.org.uk/data/files/publications/Missed_Opportunities_FullReport%20-%20Crisis%202006.pdf (14. 3. 2011).
- MESEC, B. (1998), *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (2006), Nacionalno poročilo o strategijah socialne zaščite in socialnega vključevanja za obdobje 2006–2008. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/npsszsv_06_08_slo.pdf (28. 2. 2011).
- (2008), Nacionalno poročilo o strategijah socialne zaščite in socialnega vključevanja za obdobje 2008–2010. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/npsszsv08_10.pdf (28. 4. 2010).
- Odbor regij (2011), Mnenje Odbora regij – boj proti brezdomstvu. Ur. l. EU, št. C 15/41.
- RAVNIK, M. (2009), Brezdomstvo: streha ali zvezde nad glavo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- RAZPOTNIK, Š., DEKLEVA, B. (2007), Na cesti – brezdomci o sebi in drugi o njih. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- RIHTER, L., BOŠKIČ, R. (2005), Možni ukrepi za dvig zaposljivosti: primer brezdomcev in oseb zasvojenih z nedovoljenimi drogami. *Teorija in praksa*, 42, 1: 192–211.
- SMOLEJ, S., MARČIČ, R., ŽIBERNA, V., JAKOB KREJAN, P. (2011), Poročilo o izvajanju programov v letu 2010: spremljanje izvajanja programov socialnega varstva. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Statistični urad Republike Slovenije (2011). Indeks inflacije. Dostopno na: <http://www.stat.si/indikatorji.asp?id=1> (2. 2. 2012).
- TRATNIK, M. (2002), Osnove raziskovanja v managementu. Koper: Visoka šola za management.
- TRBANC, M., BOŠKIČ, R., KOBAL, B., RIHTER, L. (2003), Socialna in ekonomska vključenost ranljivih skupin v Sloveniji – možni ukrepi za dvig zaposljivosti najbolj ranljivih kategorij težje zaposljivih in neaktivnih oseb: raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- TRNAVČEVIČ, A. (2007), *Raziskovalna metodologija v družboslovju*. Koper: Fakulteta za management Koper (zapiski s predavanj, interno gradivo za študente).
- Varuh človekovih pravic RS (2010), *Letno poročilo Varuha človekovih pravic Republike Slovenije za leto 2009*. Dostopno na: http://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/Letno_porocilo_Varuha_za_2009.pdf (1. 2. 2011).